

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 392.51+393.05+392.1

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-176-181 КУХАРЕНКО Олександр Олександрович,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри телерепортерської майстерності Харківської державної академії культури, здобувач Інституту народознавства НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5421-1004>,
e-mail: art-red@ukr.net

РОДЮЧІСТЬ В УКРАЇНСЬКИХ ОБРЯДАХ РОДИННОГО ЦИКЛУ

Стаття присвячена встановленню ролі родючості в родинній обрядовості на прикладі побудованих структур весільних, поховальних і родильних обрядів. Під час дослідження відбувається перевірка на відповідність епізодів тієї чи іншої структури з популярною концепцією про наявність в обрядових діях процесів виготовлення, використання та знищення обрядових атрибутів.

Ключові слова: українська обрядовість, родинні ритуали, структурно-функціональний метод, обрядові атрибути, родючість.

Постановка проблеми. Стаття є своєрідним продовженням попередніх публікацій на тему побудови й студіювання структури циклів родинних обрядів. Метод структурно-функціонального аналізу надає значні перспективи для наукового дослідження національних родинних обрядів, про що свідчать результати попередніх праць автора [1, 615–620; 2, 27–39]. Виявлення ролі родючості в обрядах здійснюється після створення й дослідження структур, а також після їхнього порівняльного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням української родинної обрядовості займаються О. Боряк [3], Р. Гузій [4], М. Маєрчик [5, 73–212], І. Несен [6, 80–185] та ін. Розгляд обрядів із погляду структурно-функціонального аналізу започатковано в працях К. Леві-Строса [7, 183–207], А. ван Геннепа [8, 134–150], В. Проппа [9, 20–25].

Мета дослідження полягає у виявленні ролі родючості для обрядової дії. Поєднання родинних обрядів з доцільність впровадження етнологічного підходу в узгодженні з структурно-функціональним методом являє актуальність і наукову новизну теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Родючість для кожного з циклів родинних обрядів реалізується під різним кутом зору. У весільних це відбувається як заохочення й провокація до запліднення, в поховальних обрядах – залучення до культу предків і відродження життя після смерті, в родильних – імітація й повторення акту творення. Завдяки такому зауваженню було віднайдено опозицію для поняття родючості й встановлено антиномну пару «родючість – смерть».

Звичайно, що всі уявлення виникають на рівні міфологічного мислення й відповідної поведінки учасників обрядів. Вивчаючи обряди родинного циклу, вдалося поглянути на сенс ритуальних дій через призму поведінки віруючої людини та характер її мислення. При цьому поняття «homo religiosus», за термінологією М. Еліаде [10, 85], не можна зводити до рівня ідей християнства, іудаїзму, конфуціанства чи буддизму. Воно значно ширше, оскільки включає до власної конструкції досвід давніх вірувань, притаманний різним народам на певних етапах становлення цивілізації. І родючість, як складова цих вірувань, займає значне, якщо не сказати основоположне місце в усій будові мислень, уявлень і світосприйняття.

Приміром, практично всі етнічні спільноти в своєму розвитку пройшли через період, коли родючість землі ставилася в пряму залежність від людської родючості. Тому землеробським обрядам притаманна наскрізна сексуально-еротична тема. І найголовніше, що така віра, уявлення й світогляд для кожного народу не минули безслідно, а навпаки залишилися в колективній підсвідомості й продовжують впливати на життєдіяльність як громади, так і кожної конкретної людини, яка є членом цієї громади.

Важливим є узгодження існуючих наукових концепцій і гіпотез зі створеними структурами родинних обрядів. Ідеться зокрема про поділ ритуальних часу й простору на окремі періоди, пов'язані з виготовленням чи приготуванням головних сакральних предметів, їхнім функціонуванням, використанням чи винесенням, а також знищенням створених і використаних атрибутів [11, 139–145]. Показовим прикладом є обрядовий атрибут купальської ночі – опудало Марени, яке виготовляли, використовували в обрядовій дії, топили чи спалювали. Таке ставлення віднаходиться не лише в календарних обрядах, а й у ритуалах родинного циклу.

На початку побудови структури циклу весільних обрядів велику кількість епізодів за характером дії було віднесено до розряду пошанування сакральних дій, стихій, предметів. Але в результаті дослідження виявилось, що в значній кількості випадків слід визнати приналежність епізодів до іншої групи, а саме – створення обрядового атрибуту [12, 22–27]. Приділення значної уваги зазначеним групам пов'язане з тим, що саме за таких характеристик дії в обрядах реалізується сакралізація мирського й максимально відображаються елементи родючості.

Не зважаючи, що перші три обряди родильного циклу – пролог, пологи та ім'янаречення, з погляду визначення універсальної форми обрядових дій, являють собою єдине ціле; окремо в пологах та ім'янареченні віднаходяться такі ритуальні елементи, як створення обрядового атрибуту, його винесення й знищення. Так у пролозі відгородження постелі вагітної є створенням атрибуту, епізод народження немовляти – винесенням, а відрізання й заковування пуповини – знищенням. У структурі перший і останній епізоди означені як створення атрибуту, а на проміжний потрапляє кульмінація, причому кульмінація, в якій відбувається зміна статусів. Це та методологічна неузгодженість, котру слід розв'язати, вказавши, які саме епізоди та в яких випадках мають отримати ту чи іншу приналежність.

У наступному обряді ім'янаречення перший епізод сформульований наступним чином: повитуха вдягає намітку, бере дитину й збирається до священика [13, 35–40]. Таке формулювання тепер здається не зовсім вірним, бо головною дією з точки зору створення атрибуту є пеленання немовляти, збирання його вперше в житті в дорогу – саме цей процес має право бути названим «створенням обрядового атрибуту». Тому вказане формулювання слід змінити на таке: повитуха пеленає дитину та збирає її в дорогу до священика. А вдягання намітки має бути перенесене до третього епізоду наступним чином: повитуха вдягає намітку та з народженим іде до священика. Цей епізод, у якому повитуха несе новонародженого до священика, а також один із наступних, де священик дає ім'я немовляті, є винесенням або функціонуванням атрибуту, а кропіння колиски свяченою водою, окурювання зіллям і покладення до неї немовляти може розглядатися як знищення атрибуту, оскільки в першому епізоді повитуха пеленала й одягала немовля, а в останньому воно роздягається й перепеленається.

Але другий і третій епізоди в структурі позначені відповідно *приходом/кульмінацією* та *пошануванням сакрального*. Наскільки такий підхід до встановлення характеру дії є вірним і яке саме позначення слід обрати на цьому етапі, визначитися поки що неможливо. Тому для відповіді спробуємо залучити ще й інші родильні обряди та обряди весільного й поховального циклів. У них слід визначити три складових ритуальних дій: створення обрядового атрибуту (1), функціонування (2) та знищення (3).

В обряді родин: 1 – господарі готують смажене й печене (4.1), 2 – господарі накривають на стіл (4.1), 3 – гості пригощаються стравами й напоями (4.5). У цьому обряді сакральним атрибутом є святковий стіл, тому періоди мають бути визначені дещо інакше: готуються страви й сервірується стіл – 1, гостей запрошують і вони здійснюють трапезу – 2, під час застілля страви й напої вживаються й перестають існувати – відбувається знищення атрибуту – 3. Три періоди взаємодії зі столом визначають часткову сутність обряду. Однак перші два

періоди потрапляють на один епізод, а це не зовсім коректно, тому вірно було б розподілити його на два епізоди:

4.1. Господарі готують смажене й печене.

А між кульмінацією й гостинами з'явиться ще один додатковий епізод із наступним формулюванням:

4.5. Господарі й повитуха накривають на стіл.

Тепер в обряді родин буде не шість, а сім епізодів. Також слід указати, що епізод із запрошенням гостей до столу й застіллям у структурі позначено як *гостини*, а не *створення обрядового атрибуту*.

Наступним обрядом є хрестини; тут так само, як у випадку з ім'янареченням, роль сакрального атрибута виконує немовля: 1 – повитуха купає його, загортає в сорочку, передає майбутньому хрещеному, 2 – запрошені за кумів односельці з немовлям ідуть до церкви, 3 – після повернення додому повитуха сповиває дитину й кладе до колиски. У другому й третьому випадках відповідно характери дії позначені як *приходи* й *пошанування сакрального*.

В обряді похрестин помилка в формулюванні виявляється відразу, оскільки епізод, означений: родичі й сусіди сходяться на похрестини й здійснюють складчину; його необхідно розділити на два епізоди:

6.1. Родичі й сусіди сходяться до двору батьків дитини.

6.2. Гості здійснюють складчину.

Саме складчина в обряді похрестин є сакральним предметом або обрядовим атрибутом, її збирають – 1, везуть до корчми – 2, пригощаються горілкою (знищують складчину) – 3.

Наведемо по-одному прикладу тріади з сакральним атрибутом також із поховального й весільного циклів. У похованні на кладовищі: 1 – односельці приносять домовину з мерцем (сакральний атрибут), 2 – домовину забивають і спускають в яму, 3 – копачі засипають яму, встановлюють хрест і вершать могилу. Тут маємо той поодинокий випадок, коли визначені характери дії повністю збігаються з указаною тріадою ритуальних дій.

Приїзд молодої й комора: 1 – молода приїздить до садиби молодого, 2 – подружжя ведуть до комори, 3 – акт дефлорації й пред'явлення доказу цнотливості. У цьому випадку два обряди становлять єдине ціле, а обрядовим атрибутом у них є молода та її цнота, бо під час дефлорації знищується те й інше: ліквідується цнота й молода стає жінкою.

За логікою будь-який ритуал мав би починатися приходом його майбутніх учасників до сакрального центру, здійснення ними певних обрядових дій і поверненням до своїх домівок. Однак у багатьох випадках трапляється так, що головні учасники обряду постійно мешкають у сакральному центрі й на визначеному етапі розвитку сакралізації починають здійснювати необхідні ритуальні дії; останні також могли б бути пов'язані з приходами й поверненнями, а могли б і не бути. Тому існує необхідність проаналізувати з цієї точки зору всі відомі обряди трьох ритуальних циклів, загальну кількість яких приблизно складають 32 обрядові сюжети (цикл весільної обрядовості – 17, поховальної – 6, родильної – 9).

Використали тут термін «приблизно» із-за того, що протягом попередніх досліджень уносилося достатньо змін здебільшого в бік появи та збільшення обрядів, найважливішими серед яких слід уважати включення до структури весільного циклу трьох прологів і до поховального – обряду конання [14, 55–59]. Може трапитися, що подальші дослідження внесуть нові корективи, котрі здатні вплинути на зміну кількості обрядів; тому тут указуємо що зазначена кількість обрядів того чи іншого циклу є приблизною.

Цілком вірогідною може бути ситуація, коли до структури будуть уведений післяпоховальні чи поминальні обряди, пострижини, роковини та поєднання родинних обрядів із календарними, що мають продовжити справу, розпочату в родинних ритуалах. У такому випадку кількість обрядів у тому чи іншому циклах може не просто змінитися, а суттєво збільшитися.

Важлива для цього дослідження антиномія «родючість – смерть», реалізується завдяки сентенції, згідно якої, як смерть може завадити родючості, так і родючість (судячи з усього – єдина) здатна протистояти смерті. Чи не тому в усіх розглянутих обрядах переважають дії, що або провокують родючість, або запобігають розповсюдженню смерті.

Почнемо зі структури весільного циклу й саме моменту зміни статусів парубка/дівки на нареченого/наречену. Сакралізація починає набирати оберті, збільшується її вплив на

оточуючу реальність, а в обрядах з'являються рушники й хустка, ікони й хліб, наречений зостається ночувати в обраниці. Оглядини дають ще вищий рівень сакрального, де головним об'єктом обряду є садиба й господарство, а представників нареченої гостять батьки нареченого. Торочини вказують на те, що достаток і благополуччя майбутньої родини також мають відношення до родючості, а, якщо бути більш точним, є її складовими елементами на рівні сприйняття через призму міфологічного мислення. В обряді наречена з дружками торочать рушники, а закінчується він вечерею й гостинами всіх учасників.

Символами родючості в обряді гільця виступають обрядове дерево, процеси запрошень і дарувань – сорочка від нареченої, чоботи від нареченого, квітка від дружки. І знову ж, ночування в нареченої, не лише нареченого, а разом із дружком. Це свідчить про розвиток і зростання сакралізації від заручин до гільця: спочатку наречений ночує в нареченої сам, згодом – із дружком, а в обряді комори йому належить уже пройти випробовування – здійснити акт дефлорації. І коли наречений з якоїсь причини не може з цим упоратися, йому на допомогу має прийти дружок. Такі умови не є простою забаганкою, а важливою умовою вдалого проведення ритуалу, оскільки головне завдання полягає в збереженні стану родючості як у родині, так і господарстві.

Поховальний цикл також дає свій перелік предметів, дій і символів, що так само мають безпосереднє відношення до родючості й протистояння чи запобігання полярній їй силі, другій частині антиномії – смерті. Це – громнича свіча й вода, обмивання й одягання, «стерезіння душі» й молодіжні нічні забави, облаштування труни й купання ями, осипання житом і покладення рушника та хліба. Наведених прикладів цілком достатньо, щоб продемонструвати зв'язок родючості зі зростанням рівня сакралізації.

Існують власні атрибути також і в циклі родильної обрядовості, які після народження немовляти виглядають наступним чином: відрізання пуповини й зав'язування пупа, загортання в кожух і запалювання свічки, закопування пуповини й посипання житом, купання новонародженого й сушіння біля палаючої печі, купання породіллі й закопування посліду. Якщо брати до уваги хрестини, то стикаємося з таким: хліб-сіль для кумів і хлібина на знак згоди; хліб, бублики й крижмо для майбутнього хрещеника, пригощання кумів, купання немовляти, загортання в сорочку, кидання вузлика нечистому, таїнство хрещення шляхом занурювання в воду, передача охрещеної дитини батькам через вікно чи поріг, сповивання й покладення до колиски, прихід родичів із наїдками й напоями, загальні гостини й частування, пригощання варенухою, обдаровування охрещеного, вручення пирога хрещеним батькам. Це лише те, що стосується двох обрядів циклу – пологів і хрестин, але й цього цілком достатньо, аби переконатися, що всі обрядові дії спрямовані на провокування родючості й запобігання впливу смерті.

Таким чином, приходимо ще до одного достатньо важливого відкриття: як сакралізація неможлива без родючості, її елементів чи символів, так і перемога родючості над смертю може відбуватися лише завдяки сакралізації родючості: тільки сакралізована родючість здатна перемогти смерть і запустити процес відродження. Сакралізація, в свою чергу, відбувається виключно в рамках обрядової дії під час проведення відповідних ритуалів. Тут виявляється ще одна значна деталь: смерть і сакралізація є породженнями потойбіччя, енергією іншого світу. Єдина відмінність між ними полягає в тому, що, максимально спрощуючи ці поняття, смерть можна визнати негативною енергією, а сакралізацію – позитивною. Що стосується їхнього зіткнення, як протистояння антиномій, як основи конфлікту для рушійної сили обрядової дії, то таке зіткнення може відбуватися при взаємодії потойбіччя з реальним світом, зокрема в обрядах родинного циклу.

Висновки. Наведені приклади дали підстави наочно переконатися, що процес сакралізації та його розгортання відбувається одночасно з появою й насиченням обрядової дії елементами родючості. Це означає не що інше, як найтісніший взаємозв'язок між сакралізацією й родючістю, більш того, будь-яка сакралізація, принаймні в обрядах родинного циклу, обов'язково є сакралізацією родючості. Таким чином, досліджуючи родючість, так чи інакше, стикаємося з сакралізацією; зупиняємося на процесі сакралізації, переконуємося, що вона неможлива без елементів родючості як феномена, як предмета дослідження, як етнологічного поняття, що займає провідне місце в родинній обрядовості. У результаті студіювання структур трьох циклів – весільного, поховального й родильного – вдалося

прийти висновку, що сакралізація, принаймні в указаних обрядах, завжди є сакралізацією родючості. Родючості, котра провокує й забезпечує запліднення, народжує життя, гарантує щедрий урожай і виживання людської спільноти, позбавляє від впливів смертоносної дії потойбіччя, спонукає до віри в допомогу померлих, як основу для існування культу предків, у можливість впливу на дорідність землі, плідність домашньої худоби, людську регенерацію.

Список використаної літератури

1. Кухаренко О. О. Структури циклів родинних обрядів через призму феномену родючості / О. О. Кухаренко // Народознавчі зошити. – 2021. – № 3. – С. 615–620.
2. Кухаренко О. О. Структурні дослідження українських родинних обрядів / О. О. Кухаренко // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. – Київ, 2016. – № 5. – С. 27–39.
3. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профаним і сакральним / О. О. Боряк. – Київ : ІМФЕ НАН України, 2009. – 393 с.
4. Гузій Р. Б. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Р. Б. Гузій. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. – 352 с.
5. Маєрчик М. С. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. С. Маєрчик. – Київ: Критика, 2011. – 326 с.
6. Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.) / І. І. Несен. – Київ: Центр захисту культ. спадщини, 2005. – 278 с.
7. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс; пер. с фр. В. В. Иванова. – Москва: Глав. ред. восточной литературы, 1985. – 536 с.
8. Геннеп А. ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп; пер. с франц. – Москва: Восточ. лит-ра, 1999. – 198 с.
9. Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Москва: Лабиринт, 2001. – 192 с.
10. Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде. – Москва : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
11. Иванова Р. Българската фолклорна сватба / Р. Иванова. – София : Българската АН, 1984. – 264 с.
12. Кухаренко О. О., Кухаренко А. В. Цілі ритуальних церемоній і визначення характеру дій епізодів у структурі циклу національної весільної обрядовості / О. О. Кухаренко, А. В. Кухаренко // Мистецтвознавчі записки. – Вип. 35. – 2019. – С. 22–27.
13. Кухаренко О. О. Цикл українських традиційних родильних обрядів: структурно-функціональний аналіз / О. О. Кухаренко // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зб. – Рівне : РДГУ, 2018. – Вип. 27. – С. 35–40.
14. Кухаренко О. О. Порівняльні дослідження структур українського весільного та поховального обрядів / О. О. Кухаренко // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. – Рівне : РДГУ, 2019. – Вип. 31. – С. 55–59.

References

1. Kukhareno, O. O. (2021). Structures of cycles of family rites through the prism of the phenomenon of fertility. *Narodoznavchi zoshyty (Ethnographic notebooks)*, 3, 615–620 (in Ukr.)
2. Kukhareno, O. O. (2016). Structural research of Ukrainian family rites. *Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia (Paradigm of knowledge: humanitarian issues)*, Kyiv, 5, 27–39 (in Ukr.)
3. Boriak, O. O. (2009) *The midwife in the cultural and historical tradition of Ukrainians: between the profane and the sacred*. Kyiv: IMFE NAN Ukrainy (in Ukr.)
4. Huzii, R. B. (2007). *From folk thanatology: Carpathian investigations*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy (in Ukr.)
5. Maierchuk, M. S. (2011). *Ritual and body. Structural and semantic analysis of Ukrainian rites of the family cycle*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.)
6. Nesen, I. I. (2005). *Wedding ritual of Central Polissya: traditional structure and relict forms (middle of the XIX - XX centuries)*. Kyiv: Tsentr zakhystu kult. spadshchyny (in Ukr.)
7. Levi-Stros, K. (1985). *Structural anthropology*. Moscow: Glav. red. vostochnoj literatury (in Russ.)
8. Gennepe, A. van. (1999). *Rites of passage. Systematic study of rituals*. Moscow: Vostoch. lit-ra (in Russ.)
9. Propp, V. YA. (2001). *The morphology of a fairy tale*. Moscow: Labirint (in Russ.)
10. Eliade, M. (1994). *Sacred and secular*. Moscow: Izd-vo MGU (in Russ.)
11. Ivanova, R. (1984). *The Bulgarian folklore wedding*. Sofiya: Blgarskata AN (in Bulg.)
12. Kukhareno, O. O., Kukhareno, A. V. (2019). Objectives of ritual ceremonies and determining the nature of the episodes in the structure of the cycle of national wedding ceremonies. *Mystetstvoznavchi zapysky (Art Notes)*, 35, 22–27 (in Ukr.)

13. Kukharenko, O. O. (2018). Cycle of Ukrainian traditional maternity rites: structural and functional analysis. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku: nauk. zap. (Ukrainian culture: past, present, ways of development: science. coll.)*, Rivne: RDHU, 27, 35–40 (in Ukr.)
14. Kukharenko, O. O. (2019). Comparative studies of the structures of Ukrainian wedding and funeral rites. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku: nauk. zb. (Ukrainian culture: past, present, ways of development: science. coll.)*, Rivne: RDHU, 31, 55–59 (in Ukr.)

KUKHARENKO Oleksandr, candidate of philological sciences, associate professor of the Department of television reporting skills Kharkiv State Academy of Culture, the searcher of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
e-mail: art-red@ukr.net

FERTILITY IN UKRAINIAN RITES OF FAMILY CYCLE

*The aim of the article is to study the role of fertility in rites, which is carried out after the construction of structures of wedding, funeral and maternity cycles, as well as after their comparative analysis. The use of **the method** of structural and functional analysis opens wide prospects for scientific studies of national rituals.*

*The scientific novelty of the research results is the combination of family rites, as the most stable component of the Ukrainian tradition, with the expediency of introducing an ethnological approach and coordination with the structural and functional method. **The problem** is to verify the conformity of the structures of the cycles of wedding, funeral and maternity rites constructed by the researcher to the well-known and popular concept of the presence in ritual actions of processes of making, using and destroying ceremonial attributes.*

*It was established in **the result of study** that the ritual attributes in the wedding cycle can be considered virginity and social status of the bride, in the funeral – the dead body and the coffin with the dead, and in the maternity – baby, festive table, whip-round. Thanks to the verification of rites, it was possible to establish the true nature of the action of some episodes in each of the three cycles, due to which the structures underwent a certain transformation. Because for each of the three actions – making, using and destroying – there must be a separate episode in the structure of a rite.*

*The researcher comes to **conclusion** that with the use of ritual attributes and the growth of the sacralization of the surrounding reality, the ritual action is saturated with elements of fertility and there is a close connection between fertility and sacralization. The driving force of ritual action is the conflict between death and fertility, because only fertility can resist death. In this case, both forces – death and fertility in primitive mythological notions are the energy of the afterlife. Energy that is able to penetrate reality only during ceremonial actions, opening access to the afterlife and sanctifying, sacralizing the surrounding reality.*

Key words: *Ukrainian ritualism, family rites, structural and functional method, ritual attributes, fertility.*

Одержано редакцією 29.03.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

